

1. Hugo Brouwer, z.t., 1959, keramisch reliëf, detail. Herplaatst in 2016 als poort bij Graaf Engelbrecht College. (Foto Erfgoedvereniging Bond Heemschut)

Een tweede duurzaam leven voor monumentale kunst in Breda

door

Johanna Jacobs

Inleiding

Sociaal-economische omstandigheden bepalen in hoge mate andere kenmerken van tijdvakken in de geschiedenis. Economische bloei leidt tot betere sociale omstandigheden en die leiden op hun beurt tot betere leefomstandigheden met als gevolg een hoger welbevinden en een hogere gezondheidsgraad. Een ander neveneffect is het culturele klimaat. Dit bloeit op bij economische voorspoed en kwijnt weg wanneer er een recessie is. Elke periode heeft haar eigen geestesgesteldheid: een visie op de tijd ingegeven door de dan heersende omstandigheden en bouwend op of zich afzettend tegen de vorige periode. Kunst en cultuur bewegen niet alleen mee met de tendensen van de tijd maar drukken hier ook hun eigen stempel op, vertolken in beeld en woord de dan heersende tijdgeest. Het gevolg is dat er kunststromingen ontstaan die goed te duiden zijn als behorend tot een bepaalde periode. Denk aan de middeleeuwen, de renaissance en de barok. Onmiddellijk is duidelijk hoe het maatschappelijk bestel toen functioneerde, welke sociaal-economische omstandigheden ten grondslag liggen aan deze kunstuitingen.

Soms is het lastig een periode die nog niet ver achter ons ligt op eenzelfde manier te duiden. Sterker nog: in het 'Ten geleide' van de publicatie *Toonbeelden van de wederopbouw* halen Fons Asselbergs en Aaron Betsky enkele reddingspogingen aan van bouwwerken uit de wederopbouwperiode en de tijd die daar direct op volgde.¹ In het voorjaar van 2002 koos de Utrechtse bevolking er per referendum voor dat het Muziekcentrum Vredenburg uit 1978, ontworpen door Herman Herzberger, behouden moest blijven. Asselbergs en Betsky constateren ten aanzien van het laatste:

Dit is een opmerkelijk signaal, omdat de ervaring leert dat elke generatie zich afzet tegen het tijdsbeeld en de cultuuruitingen van haar ouders. (...) Het is alsof juist het meest dierbare van de ene generatie door de volgende generatie wordt prijsgegeven, omdat zij ruimte wil voor een eigen cultuur en daarbij lijkt te worden belemmerd of belast door de nog zo nabije tijdgeest uit het onmiddellijke verleden. Het is daarom des te opmerkelijker dat telkens, soms door een enkeling, soms door een grote groep, verzet wordt gemobiliseerd om cultuurgoed te redden in de meest kwetsbare periode van zijn bestaan.²

Maar ook:

De snelheid van vernieuwing, aanpassing en vervanging neemt toe. Steeds jongere gebouwen worden steeds eerder afgedankt. Dat geldt zeker voor de werken van de wederopbouw (...).³

In deze bijdrage wordt gepoogd de sociaal-economische situatie van direct na de Tweede Wereldoorlog tot begin jaren zeventig te schetsen met de daaruit ontstane tijdgeest die leidde tot twee specifieke kunststromingen. Na een algemene schets wordt de huidige verhouding tot deze voorafgaande periode uiteengezet waarbij Breda als voorbeeld wordt genomen.

| Herrijzend Nederland

De wederopbouwperiode was een heel bijzondere tijd. De na de Tweede Wereldoorlog herkregen vrijheid leidde tot een nieuw elan en ongekende dadendrang. Na een aanvankelijke schaarste aan bouwmaterialen kwam vanaf halverwege de jaren vijftig de woningbouw in een stroomversnelling. In 1965 waren er maar liefst meer dan één miljoen woningen gebouwd! Gesproken werd dan ook van een 'Herrijzend Nederland'.

De verwoestingen van de oorlog werden ook aangegrepen om infrastructurele verbeteringen, met name in steden, aan te brengen. Het meest duidelijk gebeurde dit in Rotterdam waar het centrum van de stad op 14 mei 1940 door de Duitsers vrijwel volledig platgebombardeerd werd. In 1943 kreeg het westelijk deel van de stad te maken met een 'vergisingsbombardeement' door de geallieerden. De Rotterdamse haven was eveneens meerdere keren doelwit van bombardementen.

Andere steden in Nederland zoals Rhenen, Middelburg, Arnhem en Nijmegen leden eveneens aanzienlijke oorlogsschade. Dit bood kansen om het oude stratenpatroon aan te passen waarbij de nadruk lag op een efficiënte verkeersafwikkeling. Maar ook werd waar mogelijk de keuze gemaakt om werken, wonen en recreëren te scheiden. Buiten het centrum waar kantoren, winkels en culturele voorzieningen werden gevestigd, werden nieuwe, ruim opgezette woonwijken gebouwd met veel groen en verkeersluwe wegen. Industrierreinen, fabrieken en havens werden zoveel mogelijk geclusterd en gescheiden gehouden van het centrum en de woonwijken.

In deze wederopbouwperiode werden de verwoestingen als uitdagingen gezien zoals treffend werd verwoord door Jan van Walré de Bordes, burgemeester van Middelburg, in diens nota uit 1940 over de wederopbouw: 'dat van den nood een deugd (...) gemaakt worden. Middelburg: sinds de intrede van het moderne verkeer sukkelend met onvoldoende verkeersstraten, kan uit de verwoesting schooner en doeltreffender geoutilleerd te voorschijn komen.'

Dat onverschrokken en die enorme daadkracht gepaard aan werklust en inzet kwamen voort uit het in die tijd heersende *voortgangsoptimisme*. Nooit meer oorlog, Nederland opbouwen en dan beter dan het was, onderwijs – ook middelbaar – voor jongens én meisjes, betere sociale voorzieningen, welvaart voor iedereen...

| Samenwerking van opdrachtgevers, architecten en beeldend kunstenaars

De nieuwe wijken en stadscentra moesten voorzieningen krijgen zoals postkantoren, stations, wijk- en gezondheidscentra, sportaccommodaties, winkels, scholen, kerken, kantoren, bibliotheken, theaters, concertgebouwen en ziekenhuizen. Nieuwe fabrieken werden op industrierreinen gebouwd. Beeldend kunstenaars zagen hier mogelijkheden voor henzelf weggelegd. Zij streefden meteen na de oorlog naar een samenwerking met opdrachtgevers en architecten.⁴ Deze samenwerking kwam er niet zonder slag of stoot.

In april 1946 richtte een aantal beeldend kunstenaars het tijdschrift 'Forum' op met als ondertitel 'maandschrift voor architectuur en gebonden kunsten'. Dit tijdschrift pleitte voor genoemde nauwe samenwerking. De beeldend kunstenaars wilden de nieuwe gebouwen van kunstwerken voorzien. In 1952 werd de Vereniging van beoefenaars der monumentale kunsten opgericht om bovengenoemd samenwerkingsverband concreet vorm te geven. Na veel druk werd de *percentageregeling* ingevoerd: 1,5 procent van de totale bouwsom van (overheids)gebouwen werd gereserveerd voor het aanbrengen van kunst. De ideële doelstelling was kunst in de directe leef- en werkomgeving van mensen te brengen om hen zo op een natuurlijke manier ermee in contact te laten komen, zonder dat men naar een museum hoefde te gaan. De kunstenaars waren er bovendien van overtuigd dat de nabijheid van kunst het welbevinden vergrootte en het beschavingspeil verhoogde.

| Unieke kenmerken van de wederopbouwkunst

De hierboven al genoemde schaarste aan (bouw)materialen in de eerste jaren na de oorlog noodzaakte de beeldend kunstenaars inventief te zijn bij de vervaardiging van hun werken. Er ontstonden kunstwerken die zich wat materiaalgebruik en techniek betreft duidelijk onderscheidden en die nu kenmerkend voor de wederopbouwkunst worden genoemd. Beton was in ruime mate voorhanden. Er ontstonden naast betonnen kunstwerken ook glas-in-betonramen waaruit soms volledige wanden, onder meer in

2. Gé Verhulst, 'Vorming, creatie en verkoopkunde', 1963, gemengd mozaïek afkomstig uit het voormalige Van der Puttlyceum in Eindhoven en op 17 december 2020 herplaatst tegen Het Ketelhuis, Strijp-S in Eindhoven. (Foto Marc Verhulst)

3. Aart Roos, 'Vissen', 1961, glasappliqué afkomstig uit de Dr. O. Noordmanschool in Amsterdam en herplaatst in de nieuwe Noordmanschool in 2020. (Foto Stichting Aart Roos)
4. Peter Alma, [vakken gegeven op de LTS], 1958, muurschildering afkomstig uit het Markiezaatscollege in Sint-Maartensdijk en herplaatst in het Sport- en gemeenschapscentrum Haestinge aldaar.

kerken en kantoren, werden opgetrokken. Mozaïeken werden niet meer uitsluitend van natuursteen vervaardigd maar ook van keramische tegels of vormgegeven reliëfs die door de kunstenaars werden ontworpen en in aardewerkfabrieken zoals de Porceleyne Fles in Delft, werden gebakken. Bovengenoemde materialen in deze gemengde mozaïeken werden regelmatig aangevuld met kapotgeslagen tegels, kiezelstenen, glas en grind. Een techniek die tot dan toe nauwelijks in Nederland werd toegepast maar een bloei doormaakte in de naoorlogse periode is het *sgraffito*.⁵ In feite betrof het hier een uit nood geboren techniek die echter prachtige werken heeft voortgebracht.

Opvallend was de experimenteerdrijf van de kunstenaars. Ze werkten, toen dat mogelijk was, met aluminium, cortënstaal, bitumenverf en de eerste soorten acrylaatverf. Een heel nieuwe kunstuiting was het glasappliqué, ook wel 'schilderen met glas' genoemd. Gekleurde glasdelen werden verlijmd op een kleurige glazen ondergrond zodat er kleurrijke werken in ongebruikelijke kleurschakeringen ontstonden.

Ook nieuw waren de toegepaste beeld- en vormtaal en het kleurgebruik. De vormtaal wordt gekarakteriseerd door 'grote gebaren', flinke, vaak gefragmenteerde vlakken, die in het beeld soms letterlijk verspringen doordat gekozen wordt voor reliëf en kaders. Perspectief en verhoudingen worden genegeerd. Grote en kleine figuren worden eenvoudigweg naast elkaar geplaatst en sommige onderdelen van de beeldtaal zijn buitenproportioneel weergegeven of geaccentueerd. De beeldtaal houdt vaak het midden tussen figuratief en abstract: er zijn werken die goed te lezen zijn en andere waarin de figuratie sterk is geabstraheerd. De beeldtaal wordt mede ingegeven door de monumentaliteit van de werken uit deze periode. Afmetingen van zes bij vier meter zijn gangbaar met uitschieters naar beneden en naar boven. Kenmerkend voor de meeste werken is het uitbundige kleurgebruik. Opvallend zijn terugkerende thema's als jong gezin, levensboom, spelende kinderen, flora en fauna, de werkende mens en mengelingen hiervan. Een prominente plaats neemt vaak de zon in. Deze thema's vloeien voort uit het hierboven vermelde vooruitgangsoptimisme.

De meeste wederopbouwkunstenaars deden alles zelf: zij ontwierpen de kunstwerken en vervaardigden deze ofwel geheel op locatie ofwel in delen in de werkplaats waarna het werk op locatie werd geassembleerd.

De kunstwerken worden monumentale architectuurgebonden werken genoemd: monumentaal vanwege de forse afmetingen en architectuurgebonden omdat zij nagelvast in en tegen gebouwen zijn aangebracht. En dat zijn meteen de kwetsbare punten van deze kunstwerken. Worden ze voor de sloop niet opgemerkt dan worden ze als vast deel van het gebouw vernietigd. Worden ze gered dan vormen de enorme afmetingen vaak een probleem bij de herplaatsing en ook omdat al jaren glas de baksteenmuur heeft ‘vervangen’.

| Abstract-geometrische richting

Naast bovengenoemde stroming van figuratieve of geabstraheerd figuratieve kunst is er ook de abstract-geometrische kunststroming. Deze is, kort geformuleerd, een verdere doorontwikkeling van De Stijl. Cirkel, vierkant en rechthoek domineren de vormtaal. De beeldtaal is volledig abstract en het ‘kleurgebruik’ beperkt zich tot grijstinten, wit en zwart. Maar ook deze kunstwerken zijn monumentaal en architectuurgebonden. Sommige abstract-geometrische werken behoren tot de *land art*. Ook abstract-geometrische kunstwerken verkeren in de gevarenzone en veel zijn er al verloren gegaan.

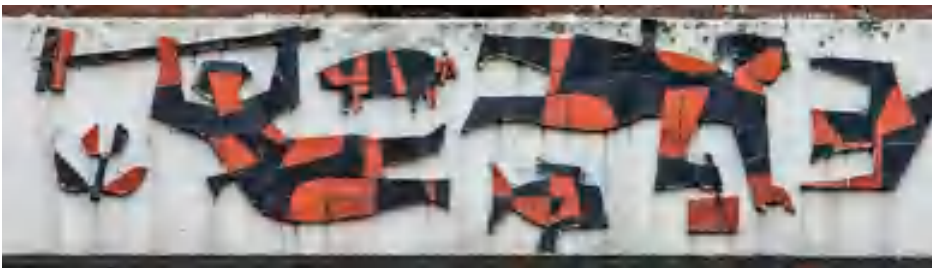
5. Ad Dekkers, Tegelreliëf, 1971, gerealiseerd in MTS Gouda, reconstructie in het park van Mien Ruys bij De Ploeg (nu Bruns BV) in Bergeijk. (Foto Erfgoedvereniging Bond Heemschut)

Wederopbouwkunst bedreigd

Doordat wijken en gebouwen uit de wederopbouwperiode de laatste decennia ingrijpend worden gerevitaliseerd of verbouwd maar ook gesloopt, vindt er een enorme vernietiging van kunst uit de wederopbouwperiode plaats. De kunstwerken die zich vast in of tegen deze gebouwen bevinden, worden prijsgegeven aan de slopershamer tenzij er door betrokken burgers of instanties wordt ingegrepen. Wanneer na moeizame inspanningen de redding van de kunstwerken een feit is, start de zoektocht naar een nieuwe locatie. Daarna volgt vaak een lang traject om de benodigde financiën voor restauratie en/of conservering en herplaatsing bijeen te krijgen. Aan de hand van drie voorbeelden uit de praktijk in Breda zal deze problematiek worden toegelicht. Allereerst drie kunstwerken in het pand Heuvel 100 van Piet Buys en Fons Neijens, een kunstwerk van Hugo Brouwer tegen de Rijks HBS en tenslotte de kiosken van Peter Struycken in het station.⁶

Heuvel 100 in Breda

In het naoorlogse Breda ontwierpen de architecten Marinus Jan Granpré Molière (1883-1972) en Frits Peutz (1896-1974) een nieuwe wijk, Heuvel genaamd. Vanaf 2010 vonden er ingrijpende werkzaamheden plaats in het kader van een grootschalige renovatie. Pand Heuvel 100 zou in februari 2011 afgebroken worden. Dit was oorspronkelijk de huishoudschool Regina Pacis gevestigd aan de Dr. Struyckenstraat en in 1950 ontworpen door de Bredase architect Frans Mol (1910-1963). Later werden kleine bedrijfjes in deze school gevestigd en veranderde de naam in Heuvel 100. Eén maand voor de geplande sloop verscheen een stuk in *BN/De Stem* van een bezorgde burger die alarm sloeg. In en tegen dit gebouw bevonden zich drie kunstwerken uit 1952: tegen de buitengevel een wandplastiek 'De Levensboom' van Fons Neijens met de afmetingen zes bij vier meter, in het gebouw een glasmosaïek 'De meisjes van de Heuvel' van 350 × 140 centimeter van Piet Buys en van dezelfde kunstenaar een klein keramiek, een stilleven, van 41 × 218 centimeter boven een toegang tot het gebouw.⁷

6. Piet Buys, [Stilleven], 1952, keramisch reliëf afkomstig uit Heuvel 100 vóór herplaatsing in Green Hills. (Foto Restauratie Breda)

7. Fons Neijens, 'De Levensboom', 1952. (Foto Frans Gooskens 2021)

Beide kunstenaars, Piet Buys (1927-2018) en Fons Neijens (1921-1984), waren uit Breda afkomstig, hadden hun opleiding afgerond aan de Academie van Sint Joost en waren daar docent geweest. Naar eigen zeggen had Buys ongeveer twintig monumentale kunstwerken in Breda gerealiseerd waarvan er in 2011 al vele verloren waren gegaan. Fons Neijens had een zeer bescheiden oeuvre nagelaten: drie monumentale werken waarvan het onderhavige wandplastiek het nog enig overgeblevene was.

'De Levensboom' van Neijens en 'De meisjes van de Heuvel' van Buys stralen geloof in de toekomst uit. Bij Neijens betreft het de start van een nieuwe generatie: man, vrouw en jong kind, opgroeiend na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Buys' mozaïek toont de vakken die aan de huishoudschool werden onderricht: koken, naaien, kinderverzorging en tekenen. Opvallend zijn de fraaie kleuren en de zonnige uitstraling van dit kunstwerk. Dit werk weerspiegelt de tijdgeest: onderwijs, ook middelbaar, voor meisjes.

Behalve de krant benaderden bezorgde Bredanaars ook de gemeente Breda. Deze deelde mee dat de namen van de kunstenaars onbekend waren, dat de werken in een dusdanige slechte staat verkeerden en ook kwalitatief dermate oninteressant waren, dat zij niet behouden zouden worden. Al op 7 januari reageerde Piet Buys op het stuk in BN/De Stem en waren de namen van de kunstenaars van de werken bekend.⁸ De betrokken Bredanaars richtten daarop een bezwaarschrift aan tal van instanties en personen.⁹ In de brief wezen zij op het cultuurhistorische belang van de kunstwerken, op de schending van het auteursrecht, en, heel belangrijk, op de 'Visie Heuvel 2010-2015' van de afdeling Cultuur van de gemeente. In die visie werd gesteld dat zoveel mogelijk verwijzingen naar de oorsprong en het bestaan van deze wederopbouwwijk gespaard dienden te blijven. Een ander sterk punt was de verwijzing van de actievoerders naar de profilering van de gemeente Breda als stad voor de beeldcultuur en het cultureel erfgoed.

Wijkraad Heuvel schaarde zich onmiddellijk achter de actievoerders, evenals de CDA-fractie. Inmiddels was ook contact gelegd met de landelijke erfgoedvereniging Bond Heemschut, en werd er snel een aantal strategische stappen gezet. De drie kunstwerken werden aangemeld op de website van het Instituut Collectie Nederland (ICN) en bij het meldpunt van Bond Heemschut.¹⁰

Omdat de gemeente aangaf de kwaliteit én de staat van de drie kunstwerken in twijfel te trekken, stelden de actievoerders voor dat de gemeente een onafhankelijk rapport liet opstellen. In dit rapport van kunsthistoricus Erik Luermans, adviseur bij het Brabants Kenniscentrum Kunst en Cultuur, werd geadviseerd de onderhavige kunstwerken te behouden vanwege de kwaliteit en de goede staat waarin zij verkeerden. Art Conservation werd om een offerte met stappenplan voor redding, restauratie-conservering-schoonmaken, en herplaatsing, gevraagd. Omdat er te weinig geld was om de uitname van de drie kunstwerken te bekostigen, werd een noodoplossing bedacht: onder leiding van Art Conservation verwijderde de sloper, die alle nodige machines op het werk had, de werken.

Aanvankelijk zou 'De Levensboom' tegen het nog te bouwen multifunctionele wijkcentrum Huis van de Heuvel aan het Mgr. Nolensplein naast de Onze-Lieve-Vrouw van Altijd-durende Bijstand-kerk van Granpré Molière uit 1952 worden herplaatst. De architect, Atelier Pro, had het werk ingetekend en de tekeningen waren akkoord bevonden door de Welstandscommissie van Breda. Om nooit opgehelderde redenen blokkeerde de ambtelijk

8. 'De Levensboom' wordt verwijderd van de gevel van Heuvel 100. (Foto Art Conservation)

projectleider deze toezegging. Daarna volgde een lange zoektocht naar een andere geschikte locatie: die werd uiteindelijk gevonden. De Vereniging van Eigenaren van een woningcomplex aan het Dr. Struyckenplein-Magelhaensstraat wilde het kunstwerk herplaatsen tegen de kopse kant van het woonblok dat slechts enkele honderden meters aflag van de oorspronkelijke plaats: de huishoudschool Regina Pacis. Het woningblok was bovendien ontworpen door architect Peutz en stamde dus uit dezelfde tijd als het kunstwerk. Terwijl dit buitenkunstwerk probleemloos meer dan vijftig jaar met dokken (speciale bouten) bevestigd had gezeten tegen de muur van de voormalige school, was nu, vanwege de inmiddels strengere eisen voor plaatsing, een stalen constructie vereist. Restauratie Breda restaureerde het werk voordat het in het stalen frame geplaatst kon worden. De negen delen van het kunstwerk waren vervaardigd van beton, dat door Neijens in door hemzelf gemaakte bekistingen was gegoten. Alleen het middengedeelte, man-vrouw-kind, was met betonijzer gewapend en dit was gaan roesten en uitzetten. Het oorspronkelijke betonijzer werd vervangen. De overige delen waren nauwelijks aangetast: er ontbraken slechts enkele stukjes van de ingelegde gekleurde glaspatronen. 'De Levensboom' werd op 5 februari 2014 onthuld.

Het glasmosaïek van Piet Buys was al eerder gerestaureerd en herplaatst in Huis van de Heuvel door Art Conservation. Tijdens de opening op 5 oktober 2012 onthulde wethouder Bob Bergkamp het glasmosaïek in aanwezigheid van Piet Buys.

9. Piet Buys, 'De meisjes van de Heuvel', 1952, glasmozaïek.

Redding en herbestemming van een keramisch reliëf van Hugo Brouwer

In 1959 vervaardigde Hugo Brouwer een keramisch reliëf rondom de entree van de Rijks HBS aan de Nassastraat 13 in Breda.¹¹ In 1968 werd de naam gewijzigd in RSG Graaf Engelbrecht en in september 1991 betrok de school een nieuw gebouw aan de Ganzerik 3 in de Haagse Beemden in Breda.¹² Het gebouw waartegen het reliëf was aangebracht, werd vervolgens bij het ernaast gelegen Stedelijk Gymnasium getrokken. De entree verloor haar functie doordat op het ervoor liggende plein een appartementencomplex werd gebouwd waardoor een nauwe steeg ontstond. Het kunstwerk dat zich nu tegen de achterzijde van het gymnasium bevond, was alleen vanuit die steeg te zien. Daardoor leidde het letterlijk een onopvallend bestaan tot omstreeks 2010 toen besloten werd het gymnasium te slopen ten behoeve van nieuwbouw. De schoolleiding wilde het reliëf niet in de nieuw te bouwen school opnemen. Een oud-rector van de voormalige Rijks HBS trok samen met Bond Heemschut op om dit kunstwerk een nieuwe toekomst te geven. De directie van het Graaf Engelbrecht College wilde het reliëf dat deel uitmaakte van het verleden van de school, herplaatsen op het voorplein van haar nieuwe gebouw aan de Ganzerik in Breda. Het reliëf werd in november 2014 onderzocht, gefotografeerd, genummerd, verwijderd en opgeslagen door Restauratie Breda. Tijdens de verbouwing van het Graaf Engelbrecht College ontstond er echter een tekort zodat herplaatsing om financiële redenen moest worden uitgesteld. In februari 2016 had de school de benodigde financiën en besloten werd voor een herplaatsing als *stand alone*, een poortachtige constructie op het plein van het college. De oorspronkelijke entreefunctie van het kunstwerk werd hiermee benaderd want de leerlingen bereikten via de poort de school. Op 27 september 2016 onthulde wethouder Miriam Haagh het herplaatste kunstwerk van Hugo Brouwer.¹³

10. Hugo Brouwer, z.t., 1959, keramisch reliëf herplaatst als poort. (Foto Erfgoedvereniging Bond Heemschut)

Ook dit kunstwerk is een uitgesproken exponent van de wederopbouwperiode. Het werk is gemaakt van keramiek, gebakken klei, en bestaat uit twee delen met elk de afmetingen 325 centimeter hoog en 370 centimeter breed. De verschillende elementen werden door de kunstenaar met de hand gevormd en gebakken. Daarna werd kleurglazuur aangebracht en gingen zij voor de tweede keer de oven in. De afzonderlijke keramische delen werden ter plekke door Brouwer tot de voorstelling gemonteerd. De vormentaal wordt gekenmerkt door gefragmenteerde delen die verspringen. Sommige delen zijn in 'nissen' gemonteerd en andere steken ver naar voren. Perspectief ontbreekt en verhoudingen en proporties worden genegeerd. Grote en kleine figuren staan naast elkaar terwijl beeldelementen door de voorstelling heen 'zweven'. De beeldtaal houdt het midden tussen figuratief en abstract waarbij de figuratie overheerst maar sterk tot elementaire onderdelen is teruggebracht. De beeldtaal bevat talloze ingrediënten die tot het 'jargon' van de wederopbouw behoren: moeder met kinderen, de zon, het dier (paard), de hoorn des overvloeds. Op losse elementen in het linker beeldvlak staan symbolen afgebeeld die verwijzen naar onderwijs (boeken, harp = muzieklessen) maar ook wordt een element gesierd door een brandend hart, symbool van het leven, de liefde en bezieling. Linksboven in het rechterdeel van het reliëf zien we de zon met enorme stralenbundels.

Het kunstwerk werd speciaal ontworpen en gerealiseerd voor deze middelbare school. De beeldtaal en symboliek zijn hierop afgestemd.¹⁴ De symbolen in het linkerdeel zijn hierboven verklaard. Daaronder bevindt zich een beeldstrip: van links naar rechts zien we een moeder met peuter en kleuter. Zij heeft een bal in de hand verwijzend naar de speeltijd en de eerste jaren van het onderwijs op de basisschool. In het volgende tafereel zien we dat het kind na het basisonderwijs als leerling te paard door de leraar die de teugels vasthoudt, het middelbaar onderwijs wordt binnengeleid. Op het rechterdeel zien we achtereenvolgens een figuur met lans en schild, symbool van de leerling 'die met opgedane kennis en vorming, gewapend de volwassenheid tegemoet gaat'.¹⁵ Naast deze gewapende leerling staat een dierfiguur waarvan de duiding uiteenloopt: sommigen noemen een minotaurus en anderen meer algemeen een 'mythologische figuur, kennis of wetenschap voorstellend'.¹⁶ Veeleer echter doet deze dierfiguur denken aan een staande beer uit de heraldiek waar deze staat voor kracht en standvastigheid. Daarnaast wordt een gevleugelde vrouwenfiguur met een grote hoorn des overvloeds weergegeven: wat men zaait zal men oogsten. De Rijks HBS en het Stedelijk Gymnasium in Breda waren in die tijd de enige middelbare scholen waar lesgegeven werd aan zowel jongens als meisjes.

Kort samengevat straalt het keramisch reliëf vooruitgangsoptimisme uit. Het felle kleurgebruik versterkt dit optimisme. In 1959 werd dit reliëf als volgt gekarakteriseerd: 'Het demonstratieve "kijk-dit-durf-ik" is typerend voor de plastiek van Hugo Brouwer aan de nieuwe façade van de Rijks-HBS in de Nassaustraat'.¹⁷

| De kiosken van Peter Struycken

In 1975 realiseerde Peter Struycken (1939) meerdere kunstwerken in het station van Breda: twee kiosken, een tegelpatroon op de perrons, de bekleding van de betonnen windschermen langs het spoor, en de vloer en de wanden van de reizigerstunnel. Alle kunstwerken hadden een tegelpatroon dat was ontworpen via een computerprogramma, enkele jaren voordat de eerste pc's in 1981 op de markt kwamen! De ontwerpen versterkten het

stationsontwerp van architect Hans Bak. Toen echter architect Koen van Velsen in 2004 opdracht kreeg een nieuw station te ontwerpen dat in 2016 in gebruik werd genomen, kwamen genoemde kunstwerken in de gevarenzone: Van Velsen wilde ze niet in zijn ontwerp opnemen. Na strijd door Bond Heemschut en betrokken Bredanaars werden alleen de kiosken gered. De voetgangerstunnel is er nog wel maar niet meer toegankelijk en de andere kunstwerken sneuvelen. In 2020 werden op advies van Struycken de beide kiosken voorzien van nieuwe tegels volgens het oorspronkelijke patroon. De beide werken hebben nog steeds de functie van kiosk en zijn verwijzingen naar de voorganger van het huidige station.

11. Peter Struycken, Twee kiosken na restauratie op het station in Breda. (Foto Frans Gooskens 2021)

| Positieve gevolgen

De redding van bovengenoemde kunstwerken verliep op z'n zachtst gezegd niet eenvoudig. De betrokken vrijwilligers van Bond Heemschut hadden geconcludeerd dat Breda geen uitzondering was: overal in den lande gingen met renovatie, revitalisering en sloop op grote schaal kunstwerken uit de wederopbouwperiode verloren. Er werd in november 2014 een Werkgroep Monumentale Kunst (WMK) binnen Heemschut opgericht die structureel in actie komt om bedreigde kunstwerken te behouden.¹⁸ Inmiddels zijn er 75 kunstwerken gered, in situ, of herplaatst. De WMK heeft begin 2021 165 trajecten onder haar hoede waarvan sommige kortstondig en andere langdurig tot zeer langdurig zijn.

In Breda liet de gemeente een uitvoerige inventarisatie maken van nagelvaste en vrijstaande kunstwerken uit de wederopbouwperiode. Doordat deze werken zijn geïnventariseerd en gefotografeerd wordt de kans op vernietiging aanzienlijk verminderd. Bij plannen kan de gemeente zien of er ook kunstwerken in de gevarenzone dreigen te komen en vervolgens handelen.¹⁹

In zijn algemeenheid is er een kentering waarneembaar. Doordat meer architecten en projectontwikkelaars duurzaamheid hoog in het vaandel hebben en veelvuldig materialen hergebruiken, heeft kunst uit de wederopbouwperiode ook een grotere kans in situ behouden of herplaatst te worden. Doordat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in 2013 de wederopbouwperiode centraal stelde en drie publicaties uitbracht, is de esthetische waardering voor deze kunststroming toegenomen.²⁰

-
- 1 Marieke Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrizend Nederland*, Zwolle 2002.
 - 2 Kuipers, *Toonbeelden*, 6.
 - 3 Kuipers, *Toonbeelden*, 6.
 - 4 Een publicatie uit de wederopbouwperiode over deze samenwerking is *Teken aan de wand*, uitgegeven door de Vereniging van beoefenaars van de monumentale kunsten, Utrecht z.j. (A.W. Bruna en Zoon, Zwarte Beertjes 513/514). Dit werk bevat een 'Inleiding tot de monumentale kunst in Nederland' door Dr. Bettina Spaanstra-Polak en '51 portretten' door Cor van Weele. Dit zijn 51 korte kunstenaarsbiografieën voorzien van een portretfoto en één afbeelding van een werk van de desbetreffende kunstenaar. Deze foto's en biografieën geven een goed beeld van de architectuurgebonden kunst uit de wederopbouwperiode.
 - 5 Sgraffiti, enkelvoud sgraffito, is een muurtekening die op verschillende manieren gerealiseerd wordt: ofwel een zwarte muur wordt met witte kalk besmeerd waarna tekeningen worden ingekrast ofwel in de verse pleisterlaag wordt een tekening aangebracht die vervolgens met de frescotechniek wordt ingekleurd.
 - 6 De naam Buys is correct maar Piet gaf de voorkeur aan Buys en gebruikte deze spelling van zijn naam gedurende zijn hele leven. Vandaar dat in deze bijdrage deze spelling wordt aangehouden. Telefonische mededeling zoon Mark Buys, 24 februari 2021.
 - 7 Het glasmazaïek kreeg deze titel nadat een crowdfundingactie voor de herplaatsing was gestart. Marieke van Wijk, communicatie-expert, adviseerde bij genoemde actie en bedacht de titel. Laurentius Wonen herplaatste het keramisch stillerven in een het appartementencomplex Greenhills aan de Dr. Struyckenstraat-Sabastraat in Breda, gebouwd tussen 2011 en 2013.
 - 8 Piet Buys en Marij Neijens-Wiegman kregen op 8 februari een aangetekende brief van Laurentius Wonen waarin gesteld werd: "In een vroeg stadium van de herontwikkeling hebben wij al met de gemeente overlegd over de aanwezige kunstwerken. Op basis van onderzoek van de gemeente hebben wij toen geconcludeerd dat deze niet bijzonder genoeg waren om te bewaren. De kunstwerken zijn ook niet als waardevol gedocumenteerd in de zin van cultuurhistorische waarde. Ook in economische zin vertegenwoordigen de kunstwerken geen bijzondere waarde. Het behouden van de kunstwerken ontmoet daarom eveneens bezwaren van financiële aard. De verwijderings-, conserverings- en herplaatsingskosten zijn aanzienlijk." Voorgesteld werd dat de kunstwerken op eigen initiatief en kosten verwijderd mochten worden tot 4 maart.
 - 9 B&W van de gemeente Breda, de raadsfracties en de afdeling Cultuur van dezelfde gemeente, *BN/De Stem*, Wijkraad Heuvel, Woningcorporatie Laurentius – eigenaar van Heuvel 100 – Piet Buys, de weduwe van Fons Neijens – Marij Neijens-Wiegman, Schatten van Brabant, het Graphic Design Museum (later: MOTI en thans Stedelijk Museum Breda), de Academie voor Kunst en Vormgeving Sint Joost in Breda en het Brabants Kenniscentrum voor Kunst en Cultuur (BKKC) in Tilburg.
 - 10 Het ICN is inmiddels opgegaan in de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).
 - 11 HBS = Hogere Burger School. Aan dit keramisch reliëf werd in 1959 een artikel gewijd door Frans Meijer. Dit artikel 'Keramische reliëfs / Rijks-HBS Breda 1959' werd opgenomen in *Hugo Brouwer ter herdenking van de honderdste geboortedag van Hugo Brouwer op 24 april 2013*, [Z]OO producties 2013, [120] tot en met [125].
 - 12 Rijks Scholen Gemeenschap. Nu is de naam gewijzigd in Graaf Engelbrecht College.
 - 13 Zie: www.youtube.com/watch?v=5Y7MCC7qgCk en Edine Wijnands, 'Onthulling maakt eind aan getouwtrek kunst', in: *BN De Stem*, Stad en Streek, 28 september 2016, 8.
 - 14 Frans Meijer in: *Hugo Brouwer*, over de voorstelling 'De allegorische voorstelling ligt enigszins in de bonkigheid en brokkeligheid van het geheel verscholen: de alma mater, het wijsheid uitstralende oog, een leerling die door een dito leraar in het zadel wordt geholpen. Beider schedelomvang voorspelt niet veel goeds. In het rechtse detail staat de leerling op eigen benen, strevend naar de schoonheid, terwijl hij door de draak bedreigd wordt.'
 - 15 RCE, geciteerd door Léon Krijnen, <https://krijnen.com/wp/2016/08/30/hugo-brouwer/>. Voor de volledige tekst, zie: www.helpwandkunstsporen.nl (deze website is tijdelijk niet bereikbaar vanwege aanpassingen).
 - 16 De duiding minotaurus wordt gedaan door de oud-rector van de Rijks HBS, Wil Mathijssen tijdens de onthulling op 27 september 2016 (zie: www.youtube.com/watch?v=5Y7MCC7qgCk). De duiding als mythologische figuur is van de RCE (www.helpwandkunstsporen.nl).
 - 17 Frans Meijer, in: *Hugo Brouwer*, 121.
 - 18 Contact: wmk@heemschut.nl. Zie ook: www.heemschut.nl en www.monumentalekunstherplaatsen.nl.
 - 19 In tal van plaatsen waaronder Leiden, Apeldoorn, Utrecht, Eindhoven, Amsterdam, Schiedam en Nijmegen zijn dergelijke inventarisaties gemaakt. De WMK dringt er bij gemeentes op aan dergelijke inventarisaties te laten maken: met name wederopbouwkunst in gebouwen kan hierdoor weer voor het voetlicht gehaald worden waardoor de kans op vernietiging ervan wordt verminderd.
 - 20 Dorine van Hoogstraten en Ben de Vries, *Monumenten van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Opbouw en optimisme* (Rotterdam 2013); Anita Blom (red.), *Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Ontwerpen aan stad en land* (Rotterdam 2013); Frans van Burkom, Yteke Spoelstra, Simone Vermaat (red.), *Kunst van de wederopbouw Nederland 1940-1965. Experiment in opdracht* (Rotterdam 2013). Zie ook: www.cultureelerfgoed.nl/wederopbouw en www.monumenten.nl/wederopbouw.